

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

This full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/14386>

Please be advised that this information was generated on 2014-11-11 and may be subject to change.

POLITIEKE APATHIE EN RADICALISME IN DE JAREN TACHTIG

P. Scheepers en L.B. van Snippenburg*

1. Inleiding

De centrum-rechtse coalitie in Nederland heeft de laatste jaren een strak bezuinigingsbeleid gevoerd dat vooral de zwakkere sociaal-economische categorieën in de samenleving heeft getroffen (de Gier 1986). Journalisten uit de progressieve hoek en politici van oppositiepartijen hebben niet nagelaten te waarschuwen voor de mogelijkheid van het uitbreken van massaal maatschappelijk protest onder de laagstbetaalden en de uitkeringsgerechtigden. Vooralsnog is dit protest uitgebleven. De getroffen en lijken zich veeleer af te keren van het politieke gebeuren en te vervallen in apathie. De opkomst bij verkiezingen is juist slecht onder degenen die in een achterstandssituatie verkeren (Scheepers 1986a; 1986b; Engbersen en van der Veen 1987). Hoe kunnen we dit uitblijven van protest nu interpreteren? Welke sociale en sociaal-psychische processen liggen ten grondslag aan de manifestaties van politieke apathie bij de mensen die de gevolgen van de recessie iedere dag aan den lijve ondervinden?

Naast deze apathische reactie van de sociaal-economisch zwakkeren, constateren we tegelijkertijd dat andere groepen radicale politieke middelen aanwenden om hun protest kenbaar te maken. Wat zijn hun drijfveren, zo vragen we ons af. In dit artikel proberen we antwoorden te vinden op beide vragen door theoretische argumentaties te confronteren met empirisch onderzoek.

2. Apathie

Degenen die een breed maatschappelijk verzet voorspellen als een logisch gevolg van de sinds 1982 groter geworden kloof tussen hogere en lagere inkomens (De Kam en Pommer 1987), tussen laag- en hooggeschoolde beroepsbeoefenaren en tussen werkenden en uitkeringsgerechtigden, beroepen zich impliciet op de 'Verelendungstheorie' die afkomstig is van Marx (1848/1985). Deze theorie stelt dat gedepriveerde groepen bij toenemende ongelijkheid als gevolg van de door hen ervaren morele verontwaardiging en sociale nijd over zullen gaan tot felle protesten en verzet (zie ook Thurlings 1977).

Critici van de Verelendungstheorie stellen dat, historisch gezien, daadwerkelijk protest juist uitbleef ten tijde van verslechterende sociaal-economische condities. In plaats daarvan maakte een collectieve apathie zich meester van gedepriveerde groeperingen (Jahoda en Lazarsfeld 1933/1960). Ernstige twijfel inzake de Ver-

elendungsthese komt tot uitdrukking in het werk van enkele wetenschappers, destijds verbonden aan de zogenoemde Frankfurter Schule. Deze twijfel vormde feitelijk de aanleiding voor hun studie naar de achtergronden van de autoritaire persoonlijkheid (Fromm 1929/1983, 1936; Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson, Sanford 1982/1950).

Tijdens de wereldwijde economische malaise van de jaren twintig en dertig had de Verelendung ook in Duitsland bitter vormen aangenomen. Het oproer van de zijde van arbeiders en bezitlozen was echter uitgebleven, zij hielden zich merendeels afzijdig van de politieke arena. Dat gold evenwel hoofdzakelijk voor de lagere sociale klassen. Een deel van de middenklasse participeerde daarentegen juist actief in het politieke gebeuren, evenals de intellectuele en economische elite (Kater 1983). In het licht van deze historische feiten twijfelden enkele Frankfurters aan de oorspronkelijke marxistische these over de directe relatie tussen Verelendung en revolutionair gedrag. Zij plaatsten de persoonlijkheid als intermediaire factor in het marxistisch-materialistische schema van de relatie tussen 'Zijn' en 'Bewustzijn', tussen klasse en ideologie (Marx 1859/1977). Zij stelden dat het toebehoren tot een gedepriveerde klasse niet leidt tot een revolutionaire ideologie, maar veeleer tot de ontwikkeling van een autoritaire persoonlijkheid. Deze kent juist een gebrek aan revolutionaire impulsen. Ontzag voor en onderwerping aan hogere autoriteiten zijn wezenlijke eigenschappen van haar. Verder zou zij zich kenmerken door een rigide conformisme aan conventionele normen, door agressie tegen degenen die deze normen overtreden en door een cynische mensvisie. Autoritarisme leidt op haar beurt tot onder andere een conservatieve ideologie (Fromm 1929/1983, 1936; Adorno e.a. 1950/1982; Bonss 1983).

Gelet op de historische omstandigheden ten tijde waarvan de autoritarismethese ontwikkeld werd, biedt zij mogelijkwerwijs ook een verklaring voor de huidige apathie onder de getroffen klassen. De huidige sociaal-economische situatie is immers ten dele vergelijkbaar met de situatie van de jaren dertig: ook nu hebben de lagere klassen het meest te lijden van de economische stagnatie.

Felling, Peters en Scheepers (1986) vullen de autoritarismethese aan. Zij gaan uit van de opvatting dat in de moderne westerse samenlevingen de burgerlijke prestatiemoraal en de daarbij behorende waarden ('traditional achievement values') dominant zijn. Aan de verwezenlijking van deze waarden wordt status en eigenwaarde ontleend. Als dat niet in de gewenste mate lukt, ontstaan gevoelens van sociaal-economische frustratie en statusangst. De intensiteit hiervan hangt samen met de klasse waartoe men behoort: naarmate men in een zwakkere sociaal-economische positie verkeert, ervaart men deze gevoelens sterker. Deze gevoelens zouden twee reacties bewerkstelligen. Enerzijds leiden sociaal-economische frustratie en statusangst tot verdringing van spontane impulsen, tengevolge waarvan autoritarisme ontstaat. Anderzijds voltrekt zich een proces van dissonantie-reductie. Via dit proces tracht men de discrepantie op te heffen tussen hetgeen nastrevenswaard wordt geacht, namelijk de 'achievement values', en de

beperkte verwezenlijking daarvan, zoals die tot uitdrukking komt in de gevoelens van sociaal-economische frustratie en statusangst. Het resultaat van dit proces is een anomische geestestoestand, die gekenmerkt wordt door gevoelens van maatschappelijk en politieke machteloosheid, zinloosheid en sociale isolatie. Zowel autoritarisme als anomie leiden tot een zekere politieke gelatenheid alsmede tot onwil en onmacht om te proberen de maatschappelijke ontwikkelingen te beïnvloeden.

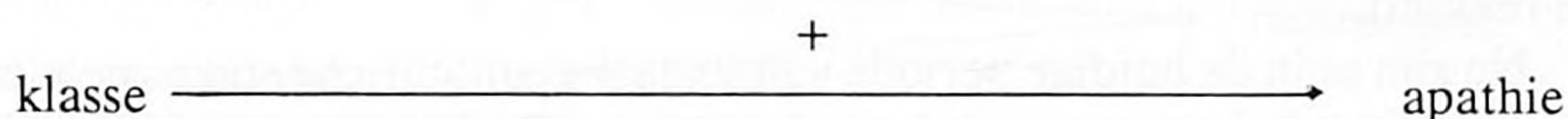
In dit model wordt de directe relatie tussen klasse en autoritarisme respectievelijk anomie niet zo relevant geacht. Wel leiden specifieke percepties (statusangst en sociaal-economische frustratie), die samenhangen met het toebehoren tot een klasse tot autoritarisme en anomie. Daarin wijkt dit model af van de voornoemde modellen. Ook deze aanvulling van Felling e.a. op de autoritarisme-these lijkt een plausibele verklaring te bieden voor de apathische reactie van de door de huidige recessie en het bezuinigingsbeleid getroffen categorieën.

Uitgaande van de achtereenvolgens beschreven marxistische Verleendungsthese, de autoritarisme-these van de Frankfurters en deze laatste te samen met de aanvulling daarop van Felling e.a., komen we tot de opstelling van de volgende drie modellen ter verklaring van apathie in de jaren tachtig (zie schema 1).

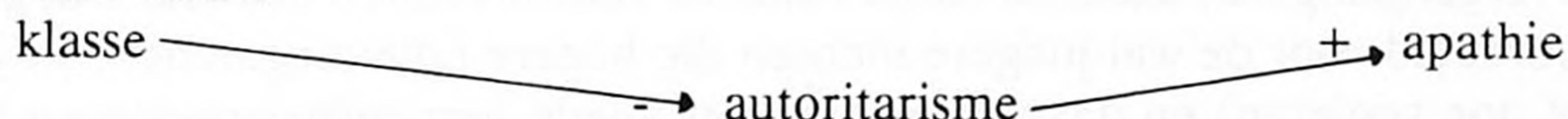
Schema 1

Drie modellen ter verklaring van apathie

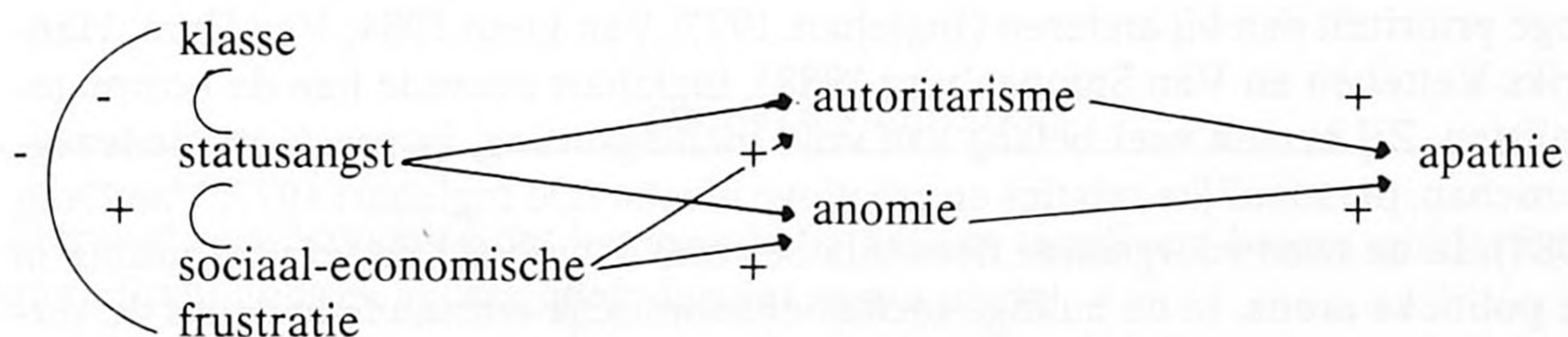
Materialistisch model

Frankfurter model

Model van Felling e.a.

In paragraaf 5 beschrijven we de empirische toetsing van deze modellen. In de volgende paragraaf trachten we eerst een theoretisch antwoord te formuleren op de vraag naar de drijfveren van de mensen die wel protestgedrag vertonen.

3. Radicalisme

Volgens de beschreven theorie van Adorno e.a. en de verdere uitwerking daarvan door Felling e.a. is, in tegenstelling tot wat de Verelendungstheorie stelt, geen radicale reactie te verwachten van degenen die het meest zijn getroffen door de huidige economische recessie. Als een dergelijke (relatieve) deprivatie niet leidt tot protest, welke drijfveren hebben degenen die protesteren dan wel? Op deze vraag kan de 'theory of rising expectations' wellicht een antwoord geven.

De 'theorie van de rising expectations' is in haar oorspronkelijke vorm geformuleerd door Tocqueville en later door Brinton en Davies verder uitgewerkt (zie: Wertheim, 1971). Zij is in zekere zin een omkering van de Verelendungstheorie. De kans op protest neemt volgens de 'theorie van de rising expectations' niet toe als gevolg van verslechterende condities, maar juist ten gevolge van de (dreigende) stagnatie van voorspoedige ontwikkelingen. Deze stagnatie wordt als frustrerend ervaren door mensen met hooggespannen verwachtingen, hetgeen dan gemakkelijk tot protest van hun zijde leidt. Bell (1974) spreekt in dit verband met het 'Tocqueville-effect'. Dat Tocqueville-effect kan leiden tot collectieve onvrede en daaruit voortvloeiend politiek radicalisme. Van Snippenburg (1987) beschrijft hoe op deze wijze het radicale protest van jongeren en feministen in de jaren zestig en zeventig mede een gevolg was van frustraties onder goed opgeleide jongeren en vrouwen die bij het betreden van de arbeidsmarkt en in hun pogingen te participeren in de politieke besluitvorming onverwachte barrières ontmoetten. Er bleek een discrepantie te bestaan tussen hun hoog opgeschroefde aspiraties en de harde realiteit.

Nu zijn er in de huidige periode van sociaal-economische stagnatie niet zoveel mensen die echt hoge verwachtingen koesteren. Er zijn echter wel categorieën die in vergelijking met anderen minder slechte vooruitzichten hebben. Dat geldt bijvoorbeeld voor de wat jongere mensen die hogere opleidingen hebben genoten (of nog genieten) en daarom nog relatief goede beroepsperspectieven hebben. Mede daardoor hebben de zogenoemde materialistische waarden (economische zekerheid, maatschappelijke orde en fysieke veiligheid) bij hen vaak een minder hoge prioriteit dan bij anderen (Inglehart 1977; Van Deth 1984; Van Dam, Hendriks Vettehen en Van Snippenburg 1988). Inglehart noemde hen de postmaterialisten. Zij hechten veel belang aan vrije meningsuiting, inspraak en medezeggenschap, persoonlijke relaties en creatieve ideeën (zie Inglehart 1977; Van Deth 1984). In de twee voorgaande decennia bestond daarvoor relatief veel ruimte in de politieke arena. In de huidige sociaal-economische omstandigheden is de verwezenlijking van deze postmaterialistische waarden echter enigszins in het gedrang geraakt: bij het huidige overheidsbeleid wordt immers de nadruk op materialistische waarden gelegd. Gelet op de achtergrond van de postmaterialisten (hoger opgeleid en relatief goede beroepsperspectieven), is te verwachten dat de stagnatie van sociaal-politieke ontwikkelingen bij hen niet leidt tot apathie, maar

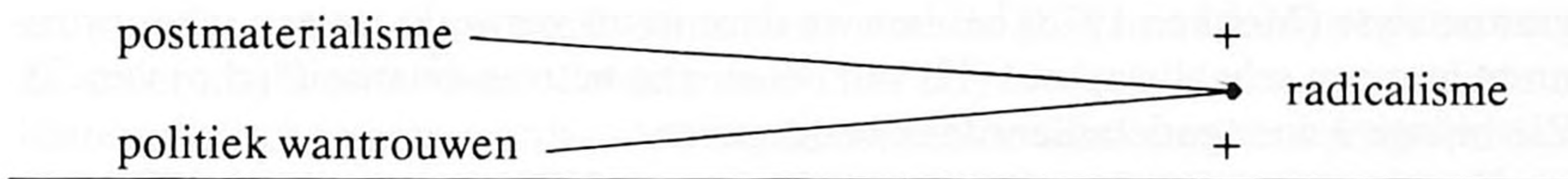
veeleer tot protest en politieke actie. Dat kan gebeuren via conventionele politieke paden. Maar het is evenzeer denkbaar dat zij daartoe minder conventionele middelen aangrijpen zoals staken, demonstreren, het deelnemen aan blokkades en het bezetten van gebouwen. We beschouwen dit als vormen van politiek radicalisme. Mogelijkerwijs is dit radicalisme mede geïnspireerd door een (groeiend) wantrouwen jegens de politieke elite, die ervan verdacht wordt enkel de belangen van de economische elite te behartigen. Daarnaast opperen we, dat radicalisme wel eens des te meer zou kunnen voorkomen naarmate de postmaterialisten minder vertrouwen hebben in de politieke elite.

Deze overwegingen en veronderstellingen leiden tot de volgende hypothesen. Ten eerste: radicaal politiek gedrag komt meer voor bij degenen die een hoge prioriteit toekennen aan de postmaterialistische waarden, alsook bij degenen die politici en het door hen gevoerde beleid wantrouwen. Ten tweede: naarmate postmaterialisten het politieke systeem meer wantrouwen, neemt het effect van postmaterialisme op radicaal politiek gedrag toe. Deze hypothesen zijn schematisch weergegeven in de twee modellen van schema 2. Het eerste is een additief model, het tweede een interactief model.

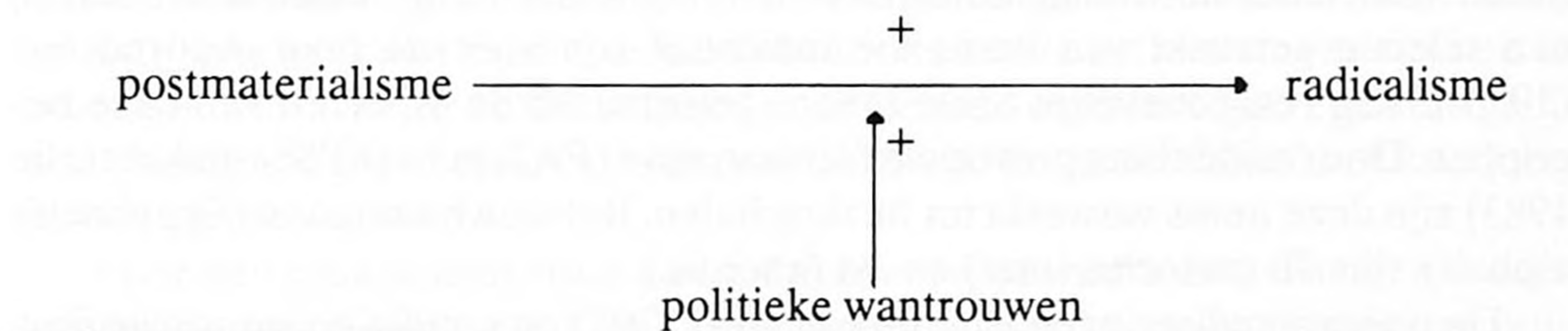
Schema 2

Twee modellen ter verklaring van radicalisme

Additief model

Interactief model

Uiteraard verwachten we dat het tweede model een significant betere verklaring van radicaal politiek gedrag geeft dan het eerste model.

4. Steekproef en operationalisering

Wij hebben voor deze studie gegevens gebruikt die in het najaar van 1985 zijn verzameld in het kader van het onderzoeksproject 'Sociaal-culturele ontwikkelingen in Nederland' (SOCON85). Via een twee-traps aselechte steekproef onder de Ne-

derlandse bevolking zijn respondenten zodanig geselecteerd dat de verdeling van de combinatie van de kenmerken regio en urbanisatiegraad overeenstemt met deze verdeling binnen de gehele Nederlandse bevolking. Bij een controle van de representativiteit van de op deze wijze verkregen steekproef, bleken de verdelingen van de kenmerken sexe, leeftijd, burgerlijke staat en de combinaties van deze kenmerken een optimale benadering te vormen van de nationale verdelingen in deze (zie Felling, Peters, Schreuder, Eisinga en Scheepers 1987).

De in onze analyses gebruikte operationaliseringen zijn, met uitzondering van de schaal voor apathie, uitvoerig gedocumenteerd in de genoemde studie van Felling e.a. (1987). Voor gedetailleerde informatie verwijzen we dan ook naar die publicatie. De hier gebruikte aanduiding van items en meetschalen correspondeert met de in genoemde studie gebruikte aanduidingen. We beschrijven nu eerst de operationalisering van de begrippen uit de modellen ter verklaring van apathie, daarna die uit de modellen ter verklaring van radicalisme.

De operationalisering van *apathie* bestaat uit een schaal met items die verwijzen naar een algehele politieke afzijdigheid: niet stemmen bij verkiezingen (v0725), geen lid zijn van een politieke partij (v0082) noch daarvoor op enigerlei wijze actief zijn (v0732), niet lezen (v0726) noch discussiëren over politiek (v0727), geen pogingen doen om vrienden te overtuigen op dezelfde politieke partij te stemmen (v0728), niet samenwerken met plaatsgenoten om te proberen plaatselijke problemen op te lossen (v0729), geen politieke bijeenkomsten bezoeken (v0730) en geen contact zoeken met politici (v0731). Via probabilistische scalogramanalyse (Mokken 1970) hebben we deze items verwerkt tot een meetinstrument met een schaalbaarheid (H) van .49 en een betrouwbaarheid (rho) van .75. Zie bijlage 1 voor gedetailleerde schaalgegevens.

De operationaliseringen van *autoritarisme* (v1075) en *anomie* (v1079) zijn overgenomen van Felling e.a. (1986; 1987). Dezen hebben een inventarisatie gemaakt van Nederlandstalige autoritarisme- en anomie-items. Daarna hebben zij een selectie gemaakt van items die indicatief zijn voor de door Adorno e.a. (1950/1982), respectievelijk Srole (1956) geformuleerde aspecten van deze begrippen. Door middel van principale factoranalyse (PA2 uit het SPSSx-pakket: Nie 1983) zijn deze items verwerkt tot factorschalen. Betrouwbaarheden (Cronbach's alpha's) zijn .78 (autoritarisme) en .76 (anomie).

De operationaliseringen van *statusangst* (v1106) en *sociaal-economische frustraties* (v1107) zijn eveneens ontleend aan Felling e.a. (1986; 1987). Statusangst verwijst naar de subjectieve ervaring van onzekerheid over de toekomstige sociaal-economische positie en het toekomstige sociale aanzien. Met behulp van het probabilistische scalogrammodel zijn deze items verwerkt tot een schaal. De betrouwbaarheid (rho) is .76 en de schaalbaarheid (H) is .39. Sociaal-economische frustratie is geoperationaliseerd via twee items die verwijzen naar de recente verandering in de inkomenspositie en de mate van (on)tevredenheid daarmee. Helaas laat de betrouwbaarheid van deze meting te wensen over: Cronbach's alpha

is .51. Bij gebrek aan betere metingen besloten we toch dit meetinstrument te gebruiken.

Klassepositie (v0815) is geoperationaliseerd met behulp van de zogenoemde EGP-indeling van Erikson, Goldthorpe en Portocarero (1983), die recentelijk voor Nederland toegankelijk is gemaakt door Ganzeboom, Luijkx, Dessens, De Graaf, De Graaf, Jansen en Ultee (1987). Zij bestaat uit tien klassen. De oorspronkelijke constructeurs benadrukken dat de indeling in feite van nominaal meetniveau is. Bij de analyse hebben we daar rekening mee gehouden.

De operationalisering van de begrippen uit het model voor de verklaring van radicalisme is als volgt.

Radicalisme omschrijven we als onconventioneel politiek gedrag. Met behulp van het probabilistische scalogram-model is een schaal geconstrueerd (v1114) bestaande uit items die zijn overgenomen van Barnes en Kaase (1979). Deze items verwijzen naar participatie in verschillende vormen van maatschappelijk protest, zoals handtekeningenacties, boycotts, demonstraties, stakingen en geweld. De schaal heeft een betrouwbaarheid (ρ) van .81 en een schaalbaarheid (H) van .54. De samenhang tussen radicalisme en apathie is negatief van aard (Pearson $r = -.25$). Dit gegeven ondersteunt ons vermoeden dat apathie en radicalisme simultaan voorkomen in de Nederlandse samenleving, maar binnen onderscheiden maatschappelijke segmenten.

Voor de operationalisering van *postmaterialisme* (v1110) is een door Inglehart (1977, 1979) geïntroduceerde meting gebruikt. Twaalf items, verdeeld over een set van vier en een set van acht items, met voor de helft materialistische en voor de andere helft postmaterialistische waarden, zijn voorgelegd aan respondenten. Materialistische items gaan bijvoorbeeld over de noodzaak van het handhaven van orde in de maatschappij en een hoge economische groei; postmaterialistische items gaan bijvoorbeeld over meer zeggenschap voor de gewone bevolking en zorg voor de leefomgeving. De respondenten werd gevraagd hieruit de huns inziens vijf belangrijkste waarden te selecteren: twee uit de eerste set van vier en drie uit de tweede set van acht items. De respondenten hebben een score gekregen die gelijk is aan het aantal geselecteerde postmaterialistische items. De schaal heeft zodoende een bereik van 0 tot 5.

Voor de operationalisering van *politieke wantrouwen* is een schaal, die oorspronkelijk door Felling e.a. (1987) geconstrueerd werd voor de meting van politiek vertrouwen (v1121), in haar geheel gekeerd. Deze schaal is ontleend aan Heunks (1983). Zij bevat items over het vertrouwen in en de tevredenheid met de zittende regering en over de beoordeling van de mate waarin het algemeen belang danwel specifieke belangen behartigd worden. Zij is eveneens met principale factoranalyse tot stand gekomen. De betrouwbaarheid van de schaal (Cronbach's α) is .74.

5. Analyse

5.1. Modelspecificatie

Ter toetsing van de theoretische modellen zijn padanalyses met multiple regressie (kleinste kwadraten schatting) uitgevoerd. De modellen, zoals we die in de paragrafen 2 en 3 gespecificeerd hebben, geven we in het onderstaande weer als regressievergelijkingen in een recursief stelsel (Segers en Hagedoorn 1980, 276-277). De beide sets van vergelijkingen zijn zo gekozen dat zij alle relaties bevatten, die in de modellen ter verklaring van apathie respectievelijk radicalisme zijn gespecificeerd. Op deze wijze zijn we in staat om te toetsen welke van de relaties empirisch significant zijn.

Apathie-model:

$$X_4 = a + b_{4,1} X_1 + b_{4,2} X_2 + b_{4,3} X_3 + e_4$$

$$X_5 = a + b_{5,1} X_1 + b_{5,2} X_2 + b_{5,3} X_3 + e_5$$

$$X_6 = a + b_{6,1} X_1 + b_{6,2} X_2 + b_{6,3} X_3 + b_{6,4} X_4 + b_{6,5} X_5 + e_6$$

waarbij:

a = constante

X₁ = klasse

X₂ = statusangst

X₃ = sociaal-economische frustratie

X₄ = autoritarisme

X₅ = anomie

X₆ = apathie

e_i = residu (i = 4, 5, 6)

Radicalisme-model:

$$X_{10} = a + b_{10,7} X_7 + b_{10,8} X_8 + b_{10,9} X_9 + e_{10}$$

waarbij:

a = constante

X₇ = politiek wantrouwen

X₈ = postmaterialisme

X₉ = interactie tussen politiek wantrouwen en postmaterialisme (= X₇*X₈)

X₁₀ = radicalisme

e₁₀ = residu

De ongestandaardiseerde regressie-coëfficiënten (b's) geven in het apathie-model de grootte van de directe effecten aan van de onafhankelijke variabele op de afhankelijke; deze effecten staan los van de effecten van de andere onafhankelijke variabelen in de vergelijking. Na standaardisatie van deze coëfficiënten resulteren hieruit de zogenaamde padcoëfficiënten (p's); die geven de relatieve directe effecten van de onafhankelijke variabelen aan. We noemen een coëfficiënt signi-

ficant als zijn t-waarde groter is dan 1.96 ($\alpha = .05$, $N = 120$, tweezijdig getoetst). We presenteren de proporties verklaarde variantie van de afhankelijke variabelen (R^2), alsook deze parameters gecorrigeerd voor het aantal eenheden en het aantal onafhankelijke variabelen ('adjusted R^2 ').

Interactie specificeren we, in navolging van Friedrich (1982), als de produktterm van de variabelen tussen welke de interactie vermoed wordt. Door de bovenstaande vergelijking:

$$X_{10} = a + b_{10,7} X_7 + b_{10,8} X_8 + b_{10,9} (X_7 * X_8) + e_{10}$$

te herschrijven als:

$$X_{10} = (a + b_{10,8} X_8) + (b_{10,7} + b_{10,9} X_8) X_7 \quad (1)$$

en

$$X_{10} = (a + b_{10,7} X_7) + (b_{10,8} + b_{10,9} X_7) X_8 \quad (2)$$

kunnen we laten zien dat de produktterm onze theoretische verwachting representeert. We zien in het rechterlid van vergelijking (1) namelijk dat het effect van X_7 op X_{10} varieert met de waarden van X_8 ; en in het rechterlid van vergelijking (2) zien we dat het effect van X_8 op X_{10} afhankelijk is van de waarden van X_7 . Met name vergelijking (2) representeert exact onze tweede hypothese ter verklaring van radicalisme.

5.2. Toetsing van theoretische modellen

Het apathie-model

We schatten eerst het volledige apathie-model (via REGRESSION uit het SPSSx-pakket: Nie 1983). In tabel 1 staan in de eerste kolom de onafhankelijke variabelen uit de gespecificeerde regressievergelijkingen. In de drie volgende kolommen staan onder de afhankelijke variabelen de ongestandaardiseerde coëfficiënten (b 's). Aangezien klasse te beschouwen is als een nominale variabele, is deze in de regressie-analyse opgesplitst in zogenaamde dummy-variabelen. De daarbij behorende coëfficiënten representeren hoeveel de voorspelde score van de betreffende klasse afwijkt van de voorspelde score van de referentiecategorie; in dit geval de klasse van de grote zelfstandigen, hogere leidinggevend en academi.

Tabel 1

Ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten van het volledige apathie-model
(N = 1464)

	X4	X5	X6
X2	4.3270	11.4467	-.5228
X3	7.1873	10.5176	-.3966
X4			.0148
X5			.0447
D1	-17.7680	-2.1130	2.7468
D2	10.1033	26.4456	8.0737
D3	92.9862	30.9141	-1.3813
D4	27.8924	22.6835	3.5512
D5	60.9551	25.7043	-2.2009
D6	63.1837	32.3020	3.1323
D7	26.0844	47.8818	9.2160
D8	53.5748	74.5695	9.6577
D9	24.6342	26.2913	5.0091

waarbij:

X2 = statusangst

X3 = sociaal-economische frustratie

X4 = autoritarisme

X5 = anomie

X6 = apathie

D1 = klasse-dummy lagere leidinggevenden en geschoolde hoofdarbeid

D2 = klasse-dummy routine hoofdarbeid

D3 = klasse-dummy kleine zelfstandigen met personeel

D4 = klasse-dummy kleine zelfstandigen zonder personeel

D5 = klasse-dummy zelfstandige boeren

D6 = klasse-dummy supervisoren handarbeid
en hooggeschoolde handarbeid

D7 = klasse-dummy geschoolde handarbeid

D8 = klasse-dummy halfgeschoolde
en ongeschoolde handarbeid

D9 = klasse-dummy (ongeschoolde) landarbeid

Na standaardisatie van deze ongestandaardiseerde coëfficiënten resulteren de gestandaardiseerde coëfficiënten (p's), die we in tabel 2 weergeven. Daarin staan in de eerste kolom de afhankelijke variabelen uit de gespecificeerde regressievergelijkingen. De vijf volgende kolommen bevatten de gestandaardiseerde padcoëffi-

ciënten behorende bij de onafhankelijke variabelen. De berekening van de gestandaardiseerde coëfficiënt die het gezamenlijke relatieve effect van de dummy-variabelen tezamen (in casu: klasse) op de afhankelijke variabelen weergeeft, vergt een speciale bewerking waaraan we in een noot (1) aandacht besteden. Het resultaat van deze bewerking vindt u eveneens in tabel 2 in de tweede kolom (onder X1 = klasse). Voor niet-significante parameters plaatsen we een apestaartje (@). In de laatste twee kolommen staan de verklaarde varianties, respectievelijk aangepaste verklaarde varianties van de afhankelijke variabelen.

Tabel 2

Gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten van het volledige apathie-model (2)

	X1	X2	X3	X4	X5	R	adj.R
X4	.2892	.0784	.1280			.1241	.1223
X5	.2763	.1886	.1885			.2027	.2011
X6	.2178	@-.0507	@-.0418	.0880	.2633	.1634	.1606

Vervolgens confronteren we deze empirische bevindingen met de in paragraaf 2 uitgesproken verwachtingen.

We leiden uit de kritiek op de Verelendungstheorie af dat het toebehoren tot een gedepriveerde, in casu lagere klasse een positief effect heeft op apathie. Om deze these te toetsen, inspecteren we de ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten behorende bij de klasse-categorieën in tabel 1. Nu blijkt dat klassen met minder zeggenschap over arbeid en produktiemiddelen, zoals mensen die routine hoofdarbeid verrichten en (on)geschoolde (land)arbeiders, gekenmerkt worden door een grotere mate van apathie dan de referentiecategorie. Dit geldt in mindere mate voor lagere leidinggevenden, kleine zelfstandigen zonder werknemers, en hooggeschoolde handarbeiders. Daarvan onderscheiden zich de klassen die een grotere mate van zeggenschap hebben over de arbeid zoals kleine zelfstandigen met werknemers en zelfstandige boeren: deze klassen blijken minder apathisch te zijn dan de referentiecategorie. Deze bevindingen stellen de critici van de Verelendungstheorie, voorzover het de directe relaties tussen klasse en apathie betreft, in het gelijk. Opmerkenswaard is dat het gezamenlijke directe effect van klasse op apathie significant is. De betreffende padcoëfficiënt (P6,1) in tabel 2 is verhoudingsgewijs hoog.

Uit het model van de Frankfurters leiden we de stelling af, dat het toebehoren tot een lagere klasse predisponeert tot autoritaire attitudes, welke verantwoordelijk zijn voor apathie. Voor het eerste gedeelte van de stelling bezien we wederom de ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten behorende bij de klasse-categorieën in tabel 1. Daaruit blijkt dat de zelfstandige boeren, de hooggeschoolde en ongeschoolde arbeiders in sterke mate autoritair zijn in verhouding tot de

referentiecategorie. Nog sterker is dit het geval voor kleine zelfstandigen met werknemers. Op grond van deze bevindingen stellen we dat de voorspelde negatieve relatie tussen klasse en autoritarisme globaal wordt ondersteund, hoewel de resultaten niet geheel eenduidig zijn (vgl. Dekker en Ester 1986). Het gezamenlijke effect van klasse op autoritarisme (tabel 2: P4,1) is verhoudingsgewijs sterk. Voor de relatie tussen autoritarisme en apathie bezien we de betreffende padcoëfficiënt in tabel 2 (P6,4): deze heeft inderdaad een positief teken. Op grond van deze empirische bevindingen stellen we dat onze verwachtingen, ontleend aan de Frankfurters, door de analyse ondersteund worden.

Uit het voorgaande is inmiddels gebleken dat de stelling van Felling e.a., dat er geen directe effecten zouden uitgaan van het toebehoren tot een klasse op autoritarisme, anomie en apathie, verworpen dient te worden: de padcoëfficiënten in tabel 2, die de invloed weergeven van klasse op respectievelijk autoritarisme (P4,1), anomie (3) (P5,1) en apathie (P6,1) zijn allen significant en verhoudingsgewijs hoog. Hun these, dat autoritarisme en anomie gevoed worden door gevoelens van statusangst en sociaal-economische frustratie, wordt daarentegen niet weerlegd door de empirie, blijkens de significantie van de bovenstaande padcoëfficiënten (P4,2), (P4,3), (P5,2) en (P5,3). Ook blijken, in overeenstemming met de verwachting, autoritarisme en anomie positieve effecten op apathie te hebben: zie de padcoëfficiënten (P6,4) en (P6,5) in tabel 2. De directe effecten van statusangst en sociaal-economische frustratie op apathie (P6,2 en P6,3) zijn niet significant, hetgeen strookt met de verwachtingen.

Deze toetsing leidt tot een beperkt model ter verklaring van apathie. Daaruit zijn parameters die geen significante bijdrage leveren aan de verklaring van (een van) de afhankelijke variabele geëlimineerd. In bijlage 2 staan de ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten uit deze regressievergelijkingen. In tabel 3 staan de gestandaardiseerde coëfficiënten (P's) van dit beperkte model.

Tabel 3

Gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten van het beperkte apathie-model

	X1	X2	X3	X4	X5	R	adj.R
X4	.2892	.0784	.1280			.1241	.1223
X5	.2763	.1886	.1885			.2027	.2011
X6	.2123			.0848	.2698	.1585	.1568

Het beperkte model geeft substantieel dezelfde resultaten als het volledige model. In de laatste paragraaf gaan we nader in op deze resultaten.

Het radicalisme-model

Bij de toetsing van het volledige radicalisme-model van paragraaf 3, komen we (eveneens via REGRESSION uit het SPSSx-pakket: Nie 1983) tot de volgende

schattingen van de ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten van het gespecificeerde model ($N = 1524$).

$$X_{10} = .0017X_7 + .0668X_8 + .0009X_9$$

Bij de toetsing van dit model is met name de vraag aan de orde of het interactieve model een betere verklaring biedt voor radicalisme dan het additieve model. De significantie van de regressiecoëfficiënt behorende bij de interactieterm ($b_{10,9}$) vormt daarvoor een aanwijzing (Friedrich 1984) (4). Deze blijkt significant te zijn ($t = 2.75$). Dit impliceert, dat de proportie verklaarde variantie van het interactieve model ($R = .2136$), significant groter is dan die van het additieve model ($R = .2097$). Aangezien de interpretatie van coëfficiënten van de enkelvoudige termen ($b_{10,7}$ en $b_{10,8}$), los van de coëfficiënten van de produktterm, niet zinvol is (zie Friedrich 1982, 806), gaan we verder met een interpretatie van de coëfficiënten in samenhang met elkaar. Op die wijze is na te gaan in hoeverre de invloed van postmaterialisme op radicalisme verandert bij uiteenlopende waarden van politiek wantrouwen (en omgekeerd).

Om inzicht te krijgen in de aard van de interactie, hebben we het effect van postmaterialisme op radicalisme berekend bij uiteenlopende waarden van politiek wantrouwen (zie bovenstaande vergelijking (2)), volgens de procedure die Friedrich daarvoor geeft. Deze parameters kunnen berekend worden met behulp van het door Van Puijenbroek ontwikkelde programma 'Interact' (zie Denters en Van Puijenbroek 1987). We presenteren deze in tabel 4. In de eerste kolom staan enkele waarden van politiek wantrouwen. In de tweede kolom staat de conditionele ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënt, die het effect van postmaterialisme op radicalisme weergeeft bij de gegeven mate van politiek wantrouwen.

Tabel 4

Politiek wantrouwen

erg laag	.3137
laag	.4245
middelmatig	.5353
hoog	.6461
erg hoog	.7569

We constateren, dat het effect van postmaterialisme op radicalisme toeneemt naarmate het politiek wantrouwen groter is. Dit is in overeenstemming met de in paragraaf 3 geformuleerde verwachtingen. In de nu volgende samenvatting bespreken we deze bevindingen in het licht van de geëxpliciteerde theoretische ideeën.

6. Samenvatting en discussie

De analyseresultaten ondersteunen de door ons in paragraaf 2 gegeven interpretatie van het uitblijven van maatschappelijk protest van de zijde van degenen die het zwaarst zijn getroffen door de economische stagnatie en het daaruit volgende bezuinigingsbeleid van de regering. Ten tijde van de huidige sociaal-economische malaise neigen de meest gedepriveerde groepen tot apathie. Vooral anomische gevoelens leiden tot apathie; voor autoritarisme is dit in mindere mate het geval. Zowel anomie als autoritarisme worden gevoed door gevoelens van statusangst en sociaal-economische frustratie die voortkomen uit de verslechter(en)de sociaal-economische situatie; voor anomie geldt dit evenwel in sterkere mate dan voor autoritarisme. Het meest saillante aspect van dit model is de invloed die uitgaat van het toebehoren tot een bepaalde klasse op apathie, respectievelijk anomische en autoritaire attitudes. Daarom is er geen empirische reden om het algemene marxistisch-materialistische schema over de relatie tussen 'Zijn' en 'Bewustzijn' op voorhand te verwerpen. De klassieke Verelendungstheorie is evenwel gefalsificeerd. De opvatting van Felling e.a., dat het toebehoren tot een bepaalde klasse niet direct leidt tot autoritarisme en anomie, is ook gefalsificeerd.

Het door ons gespecificeerde interactieve model ter verklaring van radicalisme blijkt eveneens te stroken met de resultaten van de empirische analyse. Radicale politieke middelen worden aangewend door mensen die een hoge prioriteit toekennen aan postmaterialistische waarden, welke bij het huidige overheidsbeleid in het gedrang zijn geraakt. Postmaterialisten zijn des te sterker geneigd tot dit radicale gedrag naarmate zij minder vertrouwen hebben in het politieke systeem. Op grond van deze resultaten zien wij geen empirische redenen om de 'theory of rising expectations' te verwerpen. Zo bewandelt menige constructieve burger het onconventionele pad van de burgerlijke ongehoorzaamheid om aldus te trachten invloed uit te oefenen op een door hen negatief beoordeeld overheidsbeleid. Mensen die tot apathie zijn vervallen, voelen zich daarentegen juist machteloos tegenover de politiek; zij koesteren geen illusies over invloed op het politieke beleid. Dit blijkt niet alleen te gelden voor de zogenaamde echte minima (vgl. Engbersen en Van der Veen 1987). Ook menige arbeider, zowel de ongeschoolde als de geschoolde, neigt in deze tijden tot defaitistisch en apathisch politiek gedrag.

Aldus kunnen wij stellen dat het hedentendage door de overheid gevoerde beleid verstrekken gevolgen heeft voor de burger. Het betekent voor sommigen vooral een aantasting van materiële condities, hetgeen hen uiteindelijk brengt tot apathisch politiek gedrag. Voor andere burgers betekent het gevoerde beleid met name een stagnatie van de verdere verwezenlijking van postmaterialistische waarden, hetgeen voor hen aanleiding is om radicale protestmiddelen aan te grijpen. We benadrukken dat beide gedragsvarianten simultaan voorkomen in de samenleving, maar binnen onderscheiden segmenten.

Noten

- * Deze onderzoeken werden (gedeeltelijk) gesteund door de Stichting Sociaal-Culturele Wetenschappen, die wordt gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).
- 1. De klasse-indeling kent volgens haar ontwerpers een nominaal karakter. Daarom splitsen wij deze variabele ten behoeve van de regressie-analyses op in zogenaamde dummy-variabelen. De regressie-vergelijking bevat dan zoveel afzonderlijke variabelen als het aantal categorieën van de oorspronkelijke variabele minus één categorie welke als referentiecategorie dient (Segers en Hagedoorn 1980, 307). Klasse kent tien categorieën en wordt daarom opgesplitst in negen dummy-variabelen. Ter berekening van het gezamenlijke klasse-effect (van de negen dummy-variabelen plus de referentie-categorie) hanteren we een procedure die analoog is aan de door Jagodzinski en Weede (1981) voorgestelde procedure voor exponentiële vergelijkingen. Daarbij worden eerst de ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten behorende bij de afzonderlijke dummy-variabelen geschat. Vervolgens worden deze coëfficiënten lineair gecombineerd tot een nieuwe variabele: $A = b_1 \text{ dummy } 1 + b_2 \text{ dummy } 2 \dots + b_k \text{ dummy } k$ (zie tabel 1 voor deze coëfficiënten). Deze nieuwe variabele (A) wordt vervolgens ter vervanging van de dummy-variabelen in de oorspronkelijke regressievergelijking ingevoerd. Daarbij neemt de ongestandaardiseerde regressie-coëfficiënt per definitie de waarde ' + 1 ' aan. Na standaardisatie daarvan resulteert de gestandaardiseerde regressie-coëfficiënt (P) ter schatting van het relatieve directe effect van de gezamenlijke dummy-variabelen op de afhankelijke variabelen. Het teken van deze coëfficiënt heeft geen betekenis. De proportie verklaarde variantie blijft na deze bewerking gelijk. De proportie gecorrigeerde verklaarde variantie neemt toe, aangezien het aantal onafhankelijke variabelen geringer is geworden; de negen dummy-variabelen van klasse zijn immers vervangen door een enkele variabele.
- 2. We hebben de scores op de apathie-schaal via kwadratering getransformeerd ter reductie van de scheefheid van deze verdeling. Na transformatie bleek deze verdeling voldoende normaal te zijn. De verklaarde variantie van apathie nam enigszins toe. De schatting van de coëfficiënten voor en na transformatie verschilde nagenoeg niet. De overige variabelen benaderden de normaal verdeling overigens voldoende.
- 3. Naarmate men tot een lagere klasse behoort, blijkt men in sterkere mate anomisch.
- 4. Friedrich (1982) meent dat ook wanneer de ongestandaardiseerde coëfficiënt behorende bij de interactieterm niet significant is, er desalniettemin sprake kan zijn van interactie (vgl. Van Puijenbroek en Van Snippenburg 1985).

Literatuur

- Adorno, T.W., E. Frenkel-Brunswijk, D.J. Levinson, R.N. Sanford,
The authoritarian personality (New York, Harper, 1950), New York, Norton and Company, 1982.
- Barnes, S.H., M. Kaase (et al.),
Political Action: mass participation in five Western democracies, Beverly Hills Ca., Sage publications, 1979.
- Bell, D.,
De opkomst van de post-industriële maatschappij: een sociale toekomstverkenning, Deventer, Kluwer, 1974.

- Bonss, W.,
Kritisch Theorie und empirische Sozialforschung, in Fromm, E., *Arbeiter und Angestellte am Vorabend des Dritten Reiches: eine Sozialpsychologische Untersuchung* (1929), München, Deutschen Taschenbuch Verlag, 1983.
- Dam, B. van, P. Hendriks Vettehen, L.B. van Snippenburg,
Jonge radicalen in de jaren tachtig, Nijmegen, 1988.
- Dekker, P., P. Ester,
 'Sociale klasse en autoritarisme: sterke leiders, zwakke verbanden', *Acta Politica*, XXI, 1986, 1, 3-18.
- Denters, S.A.H., R.A.G. van Puijenbroek,
Conditional regression analysis: problems, solutions and an application, Enschede/Nijmegen, 1987.
- Deth, J.W. van,
Politieke waarden: een onderzoek naar waarde-oriëntaties in Nederland in de periode 1970 tot en met 1982, Amsterdam, CT-press, 1984.
- Engbersen, G., R. van der Veen,
Moderne armoede; overleven op het sociaal minimum, Leiden/Antwerpen, H.E. Stenfert Kroese B.V., 1987.
- Erikson, R., J.H. Goldthorpe, L. Portocarero,
 'Intergenerational class mobility and the convergence thesis: England, France and Sweden', *British Journal of Sociology*, 34, 1983, 303-343.
- Felling, A., J. Peters, P. Scheepers,
Theoretische modellen ter verklaring van ethnocentrisme, Nijmegen, Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, 1986.
- Felling, A., J. Peters, O. Schreuder, R. Eisinga, P. Scheepers,
Religion in Dutch society 85: documentation of a national survey on religious and secular attitudes in 1985, Amsterdam, Steinmetz Archive, 1987.
- Friedrich, R.J.,
 'In defense of multiplicative terms in multiple regression equations', *American Journal of Political Science*, 26, 1982, 4, 797-833.
- Fromm, E.,
Arbeiter und Angestellte am Vorabend des Dritten Reiches: eine Sozial-psychologische Untersuchung (1929), München, Deutschen Taschenbuch Verlag, 1983.
- Fromm, E.,
 'Sozialpsychologischer Teil', in Horkheimer, M., *Studien über Autorität und Familie*, Paris, Felix Allan, 1936.
- Ganzeboom, H., R. Luijkx, J. Dessens, P. de Graaf, N.D. de Graaf, W. Jansen, W. Ultee,
 'Intergenerationele klassenmobiliteit in Nederland tussen 1970 en 1985', *Mens en Maatschappij*, 62, 1987, 17-43.
- Gier, E. de,
Welzijn en bestaanszekerheid: de leefsituatie van de lage inkomensgroepen 1980-1985, Den Haag, Staatsuitgeverij, 1986.
- Heunks, F.J.,
 'Maatschappelijke en politieke vervreemding', in Thomassen, J.J.A., F. Heunks, J.W. van Deth, E. Elsinga, *De verstomde revolutie*, Alphen aan den Rijn, Samsom, 1983.
- Inglehart, R.,
The silent revolution: changing values and political styles among western publics, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1977.

- Inglehart, R.,
 'Value priorities and social-economic change', in Barnes, S.H., M. Kaase (et al.), *Political Action: mass participation in five Western democracies*, Beverly Hills Ca., Sage publications, 1979, 305-342.
- Jagodzinski, W., E. Weede,
 'Testing curvilinear propositions by polynomial regression with particular reference to the interpretation of standardized solutions', *Quality and Quantity*, 15, 1981, 447-463.
- Jahoda, M., P.F. Lazarsfeld, H. Zeisel,
Die Arbeitslosen von Marienthal (1933), Allensbach, uitgever onbekend, 1960.
- Kam, C.A. de, E.J. Pommer,
 'De ontwikkeling van de maatschappelijke ongelijkheid', *Economsich Statistische Berichten*, 1987, 72, 180-186.
- Kater, M.H.,
The Nazi Party, a social profile of members and leaders 1919-1945, Cambridge, Harvard University Press, 1983.
- Marx, K.,
 Voorwoord van 'Zur Kritik der politischen Ökonomie', in Goudsblom, J., B. van Meerikhuizen, A. de Keyzer, C.T. Marijnen, *Hoofdstukken uit de sociologie*, Antwerpen, Spectrum, 1977.
- Marx, K., F. Engels,
The communist manifesto, Harmondsworth, Middlesex, Penguin Books, 1985.
- Mokken, R.J.,
A theory and procedure of scale analysis, 's-Gravenhage, Mouton, 1970.
- Moor, R. de,
 'Sociaal-politieke waarden', in Halman, L., F. Heunks, R. de Moor, H. Zanders, *Traditie, secularisatie en individualisering: een studie naar de waarden van de Nederlanders in een Europese context*, Tilburg, Tilburg University Press, 1987.
- Nie, N.H.,
SPSSx User's Guide, New York, McGraw-Hill Book Company, 1983.
- Puijenbroek, R.A.G. van, L.B. van Snippenburg,
 'Internationale arbeidsdeling, afhankelijkheid en economische groei: een cross-nationale studie', *Acta Politica*, 1985, 4, 385-419.
- Scheepers, P.,
 'Verkiezingsanalyse 1982', *Frontaal*, 12, 1986a, 1, 8-10.
- Scheepers, P.,
 'Verkiezingsanalyse 1986', *Frontaal*, 12, 1986b, 4, 14-15.
- Snippenburg, L.B. van,
Youth revolt and second-wave feminism in a comparative perspective, paper prepared for the Joint Sessions of Workshops of the European Consortium for Political Research, Amsterdam, 1987.
- Thurlings, J.M.G.,
De wetenschap der samenleving: een drieluik van de sociologie, Alphen aan den Rijn, Samsom, 1977.
- Wertheim, W.F.,
Evolutie en revolutie: golfslag der emancipatie, Amsterdam, Van Gennep, 1971.

Bijlage 1

Probabilistische scalogramanalyse: politieke apathie

De populariteit geeft de proportie van de steekproef aan, welke instemming betuigt heeft met het betreffende item. De H(I)-coëfficiënt geeft de samenhang van het item met de andere items in de schaal weer. De schaalbaarheidscoëfficiënt (H) van de schaal bedraagt .49. De betrouwbaarheid (rho) is .75.

item:	inhoud:	populariteit:	H(I):
v0726	nooit over politiek lezen	.114	.54
v0725	niet gaan stemmen bij verkiezingen voor de Tweede Kamer	.124	.38
v0727	nooit discussiëren over politiek	.136	.58
v0731	nooit contact zoeken met politici	.726	.49
v0729	nooit proberen om met plaatsgenoten plaatselijke problemen op te lossen	.749	.43
v0728	nooit pogingen doen om vrienden op dezelfde politieke partij te doen stemmen	.824	.35
v0730	nooit politieke bijeenkomsten bezoeken	.829	.54
v0082	geen lid zijn van een politieke partij	.913	.50
v0732	nooit actief zijn voor een politieke partij	.926	.62

Op grond van deze constructie komen we tot de onderstaande frequentieverdeling. Naast elkaar staan: de absolute frequenties, de percentuele frequenties en de percentuele frequenties gecorrigeerd voor het aantal ontbrekende scores (vgl. Felling e.a. 1987).

geheel niet apathisch	35	1.9	2.0
	40	2.2	2.3
	67	3.7	3.9
	87	4.8	5.0
	196	10.9	11.3
	349	19.4	20.2
	611	34.0	35.3
	201	11.2	11.6
	100	5.6	5.8
geheel apathisch	46	2.6	2.7
ontbrekende scores	67	3.7	

Bijlage 2

Ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten van het beperkte apathie-model

	X4	X5	X6
X2	4.3270	11.4467	
X3	7.1873	10.5176	
X4			.0143
X5			.0407
D1	-17.7680	-2.1130	2.4750
D2	10.1033	26.4456	7.8294
D3	92.9862	30.9141	-1.4870
D4	27.8924	22.6835	2.9888
D5	60.9551	25.7043	-2.1632
D6	63.1837	32.3020	2.6604
D7	26.0844	47.8818	8.6688
D8	53.5748	74.5695	9.2336
D9	24.6342	26.2913	4.6956

waarbij:

X2 = statusangst
 X3 = sociaal-economische frustratie
 X4 = autoritarisme
 X5 = anomie
 X6 = apathie

D1 = klasse-dummy lagere leidinggevenden
 en geschoolde hoofdarbeid
 D2 = klasse-dummy routine hoofdarbeid
 D3 = klasse-dummy kleine zelfstandigen met personeel
 D4 = klasse-dummy kleine zelfstandigen zonder personeel
 D5 = klasse-dummy zelfstandige boeren
 D6 = klasse-dummy supervisors handarbeid
 en hooggeschoolde handarbeid
 D7 = klasse-dummy geschoolde handarbeid
 D8 = klasse-dummy halfgeschoolde
 en ongeschoolde handarbeid
 D9 = klasse-dummy (ongeschoolde) landarbeid